

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ В ОНТОГЕНЕЗІ

Актуальність дослідження. Посткласична парадигма, яка склалася у світовій науці в останню третину XX століття, призвела до відчутних зрушень у методологічних установках дослідників соціально-гумані-тирних дисциплін, що виявилось у їхньому прагненні до наукового відбиття реальності, центром якої нарешті стала людина цілісна. Для психології це ознаменувалось переходом до домінування моделей суб'єкт-суб'єктної взаємодії в науково-емпіричних і науково-експериментальних дослідженнях, які базуються на принципах полідетермінізму, системності та свободи людської активності. Такі обставини, очевидно, зумовлюють зростання активного науково-психологічного інтересу до розробки проблем соціальних здібностей людини, що з необхідністю ставить питання розуміння їх структурно-функціональної будови, динаміки розвитку й реалізації, виявлення психологічних детермінант ефективного онтогенетичного становлення. Щодо постановки проблеми. Аналіз відповідної літератури показав, що на сьогодні соціальні здібності виступають об'єктом аналізу щонайменше трьох психологічних дисциплін: загальної, соціальної та диференціальної психології. Не зважаючи на це, в психології і досі відсутні ґрунтовні комплексні дослідження з проблем динаміки та чинників розвитку соціальних здібностей людини. Відсутня, відповідно, і загальна теорія цього психологічного феномену. Очевидно, що такий стан справ вимагає ініціації та здійснення наукових розвідок, мета яких аналіз та узагальнення існуючих різнопланових напрацювань з ціллію концептуалізації, операціоналізації й емпіричної перевірки загальної концепції соціальних здібностей.

Відштовхуючись від загальноновизнаного розуміння обдарованості як своєрідної системи здібностей, притаманної особистості певного складу, що і спричиняє її успіхи у здійсненні певної діяльності (Б.М. Теплов, С.Л. Рубінштейн, К.К. Платонов, Н.С.Лейтес, В.Д. Шад-ріков, В.Н.Дружинін, О.О. Бодальов, М.О. Холодна), ми припускаємо, що соціально обдарована людина - це особистість, яка має стійку потребу та значний дієвий потенціал здійснення активних перетворень у соціальному середовищі. Об'єктом таких перетворень можуть виступати як конкретна особистість (інша людина, або сам суб'єкт активності), так і певна спільнота (від родини, або кола друзів, до держави та людства в цілому). Критерієм соціальної обдарованості, виходячи із цих позицій, повинна стати кількісно-якісна екстраординарність результатів активності таких осіб, а також глибина та тривалість позитивних перетворень в об'єктах їх впливу. Дійти власного розуміння провідних чинників становлення такого ансамблю здібностей людини ми вбачаємо за основну мету цієї роботи.

Причинна парадигма сучасної практики наукового дослідження вимагає від психологічної науки розрізняти чинники об'єктивні та суб'єктивні, внутрішні й зовнішні, біологічні (спадковість), соціальні (чинники середовища) і психологічні (психічна активність та її новоутворення як джерело змін). Відповідно до завдань нашого дослідження, його організаційно-операційна модель передбачає, що в аспекті психоло-

гічного аналізу рівень і форми розвитку потенціалу соціальної обдарованості людини суттєво обумовлюються, у першу чергу, специфічними умовами її соціального існування, вирішальну роль у виникненні яких відіграють різні на різних етапах соціалізації людини чинники. Передбачається, що поруч із "зовнішніми" по відношенню до функціонування соціального потенціалу людської психіки чинниками, істотний вплив на його розвиток здійснюють чинники внутрішньо психологічні, провідне місце серед яких, імовірно, належить своєрідності особистісних установок людини та рівневі її загально інтелектуального розвитку. Спеціальними чинниками впливу вважаємо й розвиток самих соціальних здібностей, оскільки активне становлення певних здібностей у відповідні періоди розвитку, як передбачається, справляє суттєвий вплив на розвиток інших.

Передбачалося, що провідними серед зовнішньо-психологічних факторів є умови спрямованої соціалізації, в межах яких завдання особистісного розвитку дитини виступає магістральною лінією активності відповідних соціальних інституцій. Найбільш значущими серед останніх за силою та тривалістю впливу є родинне оточення, класний колектив загальноосвітньої школи, академічна студентська група. Стосовно цих агентів мікросередовищної соціалізації було важливим дійти певних висновків щодо своєрідності ім притаманного потенціалу ефективного формування в онтогенезі основних соціальних здібностей особистості. У цьому зв'язку науково вивчалися особливості установок батьків дітей, розвиток соціальних здібностей яких досліджується, їхнього ставлення до власних виробничих та сімейних ролей, для чого доцільно скористатися методикою PARI (англійська абревіатура назви методики батьківських установок дослідження інструмент) авторів Е.С. Шефера та Р.К. Белла, адаптованою та валідизованою Т.В. Нецшерет. Цікаво було також дослідити чинник кількості дітей в родині та черги народження сиблінга, у зв'язку зі специфікою розвитку його соціального потенціалу.

Групове позиціонування особистості виступав ще одним істотним соціально-психологічним чинником, який, будучи наслідком вже сформованого соціального потенціалу людини, в той же час, сам слугує вагомою детермінантою подальшої динаміки її соціальних здібностей. Саме тому обов'язковим психодіагностичним засобом в арсеналі нашого дослідження став соціометричний тест для діагностики потенціалу соціального впливу особистості у сфері ділових відносин та соціально-емоційних контактів. Цей же тест надає інформацію щодо експансивності людини через фіксацію вираженості її потреб у спілкуванні та допомозі з боку соціального оточення. Останній покажчик є й індикатором її самостійності як суб'єкта діяльності.

Без сумніву, суттєвою детермінантою соціального розвитку особистості має виступати і факт статевої належності дитини, оскільки за всіх часів вимоги суспільства до здійснення жіночих та чоловічих соціальних ролей були та є відмінними. Такі розбіжності проєктуються на установки соціального оточення по вихованню дітей різної статі, визначаючи, як передбачається, і відмінні акценти впливу на них з метою розвитку різних аспектів їхнього соціального потенці-

алу. Окрім того, передбачається і ще одна диференціація вибірки, зумовлена впливом такого чинника як стать на онтогенез соціальних здібностей, пов'язана з необхідністю дійти визначеності щодо проєкції на обрану проблематику дослідження тези про різний темп розвитку дівчат та хлопців в онтогенезі, різницю в діапазоні рис та темпах їхнього становлення, особливості досягнення середньостатистичних вікових показників особистісного розвитку хлопцями та дівчатами [73; 82; 105; 238].

Серед сучасних макросистемних чинників становлення соціальних здібностей найбільш суттєвий інтерес, як суспільні детермінанти їхнього розвитку, у нас викликають такі особливості соціалізації людини як рівень урбанізації середовища існування. Окрім того, як видається, істотними в аспекті дієвості є специфічність умов загальноосвітньої установи (зокрема, рівень вимог та якість програм), освітньої професіоналізації особистості (чинник надбання людиною вищої освіти та зумовлена цим динаміка соціальних здібностей в умовах професійного становлення особистості під час навчання у вищому навчальному закладі).

Передбачалось, що всі зазначені фактори істотно впливають на розвиток соціального потенціалу людини, еволюцію його окремих аспектів. Наукове вивчення ролі цих чинників вимагало при організації емпіричного дослідження передбачити можливості для збору необхідних матеріалів на контингенті досліджуваних, відповідних груп належності. Саме ця методична вимога була вирішальною для добору методичного забезпечення програми емпіричного дослідження.

Програма емпіричного дослідження. Розроблена нами операціональна модель дослідження соціальних здібностей створена з урахуванням розуміння центральної ролі розвитку креативних і регулюючих властивостей у системі соціального потенціалу людини. Емпіричною базою розробки такої моделі стали соціально обдаровані індивіди з вираженим потенціалом соціально-креативних здібностей. Подальше дослідження їхніх особистісних властивостей дозволило фактологічно виявити основні потенціали соціальних здібностей людини, до яких слід віднести креативність у соціальній сфері, соціально-аналітичні властивості (соціальний інтелект) та соціальну чутливість (емоційний інтелект), здібності до домінування у спільноті або впливу на інших, а також психологічну зрілість як еквівалент суб'єктності особистості, свідчення наявності в неї розвинутих регуляційних властивостей та просоціальних інтенцій.

З огляду на такі характеристики програма дослідження чинників розвитку соціальних властивостей особистості передбачала методичне забезпечення для діагностики: а) соціально-креативних здібностей особистості; б) її соціально-аналітичних властивостей; в) здатності до переживання, усвідомлення та вираження емоцій, управління сферою власного емоційного життя людини; г) її соціально-адаптивного потенціалу; д) групового визнання та лідерських властивостей; е) домінуючих особистісних установок, для чого використовувались методики Дж. Гілфорда, С. Розенцвейга, С. Деллінгера, Дж. Морено. На етапі роботи по методичному забезпеченню програми дослідження були розроблені й апробовані методики діагностики соціально-креативного потенціалу та потенціалу емоційного самоусвідомлення особистості [2]. Програма також була узгоджена з урахуванням вікових особливостей

груп дошкільнят, молодших школярів, підлітків, юнаків і дорослих людей, які виступали емпіричною базою дослідження. Всього в дослідженні з використанням порівняльно-зрізової стратегії були задіяні 673 особи. Достовірність висновків забезпечувалась засобами дисперсійного, кореляційного та факторного аналізів.

Робочі завдання дослідження. Завдання дослідження конкретизувались у необхідності: 1) визначити основні чинники генезу соціальних здібностей людини в межах дошкільного, шкільного і студентського віку та ранньої дорослості. 2) розробити та апробувати технологічний зразок психологічного інструментарію оптимізації розвитку соціальних здібностей.

Аналіз результатів. Емпіричне дослідження чинників розвитку соціальних здібностей в онтогенезі показало, що в цілому отримані результати засвідчують наступне. Дошкільне дитинство доцільно розглядати як умови найбільш сприятливі для становлення просоціальних комунікативних установок дитини та розвитку її соціально-емоційних еталонів. У забезпеченні оптимального протікання цих процесів провідну роль відіграє характер соціальних установок батьків дитини. Установлено також, що як надмірна емоційна дистанційованість від дитини, так і занадто велика концентрація на ній, низькі показники суб'єктності матері та емоційна невірноваженість батьків негативно впливають на загальний розвиток дитини дошкільного віку та формування оптимального прототипу її комунікативної активності, який забезпечує їй популярність серед однолітків. Окрім того, засобами факторного аналізу доведено, що соціальна ізоляція дитини та авторитарність позиції батьків, їхнє прагнення повністю контролювати активність дітей, нетерпимість та емоційна реактивність, не сприяють розвиткові диференціації емоцій і активному формуванню емоційних еталонів в особистості в дошкільному віці. Тому психологічно правильною є протилежна тенденція.

Соціальна ситуація розвитку молодшого школяра робить його особистість особливо сенситивною до становлення оптимального соціально-адаптивного стилю міжособистісної взаємодії через спілкування з однолітками в організованому дорослим педагогічному середовищі. Апробована в роботі, в межах формуючого експерименту, соціально-розвивальна технологія розвитку соціальних здібностей, побудована на залученні молодших школярів до систематичного використання соціальних еталонів з метою самооцінки та оптимізації спілкування і взаємодії з однолітками, здійснює ефективний вплив на розвиток насамперед соціально-когнітивного та конативного потенціалу дітей, за якими в показниках експериментальної та контрольної груп зафіксовані значущі розбіжності.

Здійснений аналіз особливостей соціальних установок батьків, у зв'язку з їхнім впливом на генезис соціальних здібностей дітей молодшого шкільного віку, дозволяє стверджувати, що основа продуктивного розвитку соціально-адаптивного, соціально-когнітивного та соціально-креативного потенціалу учнів початкової школи закладається специфічними умовами їхнього родинного виховання, своєрідність яких полягає в ампліфікативних установках сімейного оточення, які передбачають повноцінне задоволення комунікативної потреби дитини в родинному колі, активне використання батьками мовлення, як основного засобу стимуляції її психічного розвитку, і в той же час, відсутність з боку

батьків інтенцій, не виправдано форсує такий розвиток. Усвідомлення важливості позитивного сімейного мікроклімату, в реальному забезпеченні якого жінка як матір відіграє активну роль, припустимість контрольованого прийняття поза сімейних впливів на психосоціальний розвиток дитини лежать в основі формування оптимального комунікативного стилю обстежених дітей.

Потенціал соціальних здібностей молодшого підлітка особливо чутливий до впливу чинників групоутворення, референтної для нього спільноти однолітків, ріст соціального статусу в якій обумовлюється зростанням його соціально-когнітивних, соціально-емоційних та соціально-конативних властивостей. Розвиток соціальних здібностей старшого підлітка обумовлюється у першу чергу зростанням показників його суб'єктності та пов'язаних із цим інтенцій до самостійного освоєння індивідуального (внутрішньо особистісної прив'язки) й соціального простору як шкільної (на рівні класу й позакласних стосунків), так і позашкільної локалізації. Статистично достовірно встановлено, що гуманітарна домінанта в організації освітнього процесу та соціальні умови великого міста створюють особливо сприятливі умови для становлення зазначених здібностей підлітків.

Старшокласники на тлі зростання соціально-аналітичного, соціально-адаптивного та соціально-креативного потенціалу здібностей виявилися також особливо чутливими до розвитку емоційного інтелекту, становлення якого в цьому віці ми розглядаємо як важливий аспект соціалізації людської психіки в напрямку набуття нею здатності до соціальної саморегуляції. Зокрема, в роботі встановлено, що розвиток емоційного інтелекту молодших юнаків позитивно пов'язаний з психологічним мікрокліматом групи: учні, які демонструють вищі показники емоційного самоусвідомлення, виявляють більше задоволення належністю до певної групи, а учні з меншим показником емоційного самоусвідомлення схильні давати більш негативні характеристики взаємостосункам однокласників своєї групи. Застосування до створеного масиву емпіричної інформації міри варіативної статистики у вигляді коефіцієнта кореляції Пірсона дозволило зафіксувати високу кореляцію між окремими параметрами емоційного інтелекту та психологічного клімату у класних групах. При порівнянні окремих класів було виявлено, що рівень психологічного комфорту та суб'єктивної задоволеності членством у групі більший там, де вищий середній показник емоційного інтелекту. Також більше задоволення викликали ті групи, в яких можна не стримувати, а вільно виражати власні емоції ($r = ,743$, $p < 0,05$). Згода більше в колективах з менш емпатичними членами групи ($r = -,609$, $p < 0,05$). Дружелюбність же існує там, де учні краще розрізняють свої почуття. Це, зокрема підтвердила позитивна кореляція шкали диференціації емоцій з ростом індексів дружелюбності та доброзичливості школярів ($r = ,683$, $p < 0,05$). Показники емпатії старшокласників, навпаки, обернено прокорелювали з їх налаштованістю на згоду у взаємостосунках з однокласниками ($r = -,609$). Так само негативно пов'язаними виявились управління емоціями із задоволеністю учня класною групою ($r = -,743$). Отже, у старшокласників виявляються статистично достовірні зв'язки, які демонструють не лише залежність розвитку здібностей від певних детермінант середовища, а й вплив самих здібностей на динаміку мікроклімату соціального середовища.

Дослідженням встановлено, що студентський вік є сенситивним періодом для подальшого розвитку не

лише інтелектуальних, а й соціальних здібностей людини. Особливо сприятливі умови для людини тут з'являються в межах набуття гуманітарної університетської освіти. Провідними чинниками динаміки складових потенціалу соціальних здібностей тут стає позиція особистості, яка вирішально обумовлює суб'єктний характер, тривалість та інтенсивність розгортання навчально-професійної активності студента, орієнтацію його на певні (суб'єкт-суб'єктну або суб'єкт-об'єктну) сфери професійного становлення та подальшої самореалізації. Зафіксовано, що з переходом на старші курси навчання в університеті все більшу роль у продуктивній організації предметної діяльності та соціальної поведінки як інтелектуально, так і соціально обдарованого студента відіграють психологічні механізми, які забезпечують особистості ефективне опанування суспільно узагальненою інформацією предметного та соціального характеру, розвиток яких особливо ефективно відбувається за умов поєднання професійної освіти з відповідною діяльністю за спеціальністю.

Дослідження особами дорослого віку дозволило нам виявити різні лінії становлення соціальних здібностей, обумовлені впливом чинника вищої освіти: у межах здобуття останньої спостерігається істотне зростання та системна інтеграція всіх складових соціального потенціалу людини, що забезпечує їй систематичний вплив на інших людей; за умов відсутності вищої освіти розвиток здібностей відбувається лише по лінії вдосконалення механізмів саморегуляції суб'єктної активності особистості, подальшого становлення соціально-конативного та емоційно-регуляційного потенціалів її соціальної активності, що засвідчує центральне значення спеціальної вищої освіти для соціально-когнітивного розвитку дорослої людини.

Окрім того, отримані в цій частині дослідження дані дозволяють говорити про можливість створення типології соціально обдарованих осіб, побудовану на основі розробленої нами теоретичної концепції, відповідно до якої системоутворюючим елементом структури таких осіб виступає виражений соціально-креативний потенціал. За матеріалами факторного аналізу виявлено, що провідну роль у диференціації видів соціально обдарованості зрілих особистостей відіграють домінуючі особистісні установки таких людей: на взаємодію з іншими людьми, на пізнання або творче самовираження. За умов вираженості альтруїстичної установки соціально-креативна людина сконцентрована на здійсненні активного впливу на оточення й орієнтована на залучення інших до широкого співробітництва. У разі домінування креативної інтенції, творча особистість найбільше довіряє власним емоціям та добре регулює прояви свого емоційного життя, що і стає основою її соціально-продуктивних рішень. У випадку преферентивності пізнання вона тяжіє до когнітивного й емоційного самопізнання, рефлексивна, емпатична, але стримана у своїх емоційних проявах. Таким чином, емпірично встановлена своєрідна типологія зрілих соціально обдарованих осіб, креативний потенціал самореалізації яких обумовлений специфікою їх особистісної позиції. Очевидно, що, з огляду на ключові особливості професіограми окремих спеціальностей, це, – відповідно, управлінці та підприємці, науковці-гуманітарії, представники художньої інтелігенції (література, театр, кіномистецтво та ін).

Суттєвим соціально-психологічним чинником, що визначає особливості розвитку соціальних здібностей людини виступають умови її родинної соціаліза-

ції, які обумовлюють становлення своєрідного індивідуального типу вираженості або недорозвинення певних здібностей. Так, за даними нашого дослідження, старші діти в сім'ї найчастіше демонструють вищі соціально-когнітивні властивості, молодші сиблінги мають вищі показники емоційного впливу, вони краще усвідомлюють зміст вербальної експресії, диференціюють власні емоції. Своєрідність стратегії родинного виховного впливу може або істотно гальмувати розвиток потенціалу емоційно-регулятивних і конативних здібностей людини, змушуючи її і в дорослому віці постійно звертатись до досвіду та допомоги інших людей, або ж, навпаки, сприяти розвиткові соціально-когнітивних та емоційно-регулятивних властивостей особистості, забезпечуючи тим самим особистості-носію самостійність та творчу самореалізацію у спілкуванні з іншими.

В роботі емпірично простежено вплив чинника статевої належності людини на розвиток її соціальних здібностей. Зокрема, статистично доведений випереджальний розвиток соціального потенціалу жінок у

порівнянні з чоловіками в період молодшого шкільного та підліткового віку. Як статеві особливості подальшого розвитку показано домінування різних складових комунікативного потенціалу обох гендерних груп: чоловіки демонструють переважання раціональних механізмів орієнтації в соціальній ситуації, а жінки емоційних. На рівні поведінкових проявів перші зазвичай приймають відповідальність за розгортання ситуації, другі надають перевагу конструктивному діалогу з партнером. Нарешті, жінки активніше розрізняють та виражають емоції, а чоловіки управляють та приймають за них відповідальність.

Висновки. Таким чином, у ході емпіричного дослідження нами статистично підтверджена роль окремих психологічних та соціально-психологічних детермінант у становленні потенціалу соціальних здібностей людини. Очевидно, що розвиток соціальних здібностей відбувається й у дорослому віці. Науково-психологічне вивчення чинників їх подальшої позитивної динаміки становить перспективу нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодалев А.А. Об одаренности человека как субъекта общения. // Мир психологии. – М., 1998, №4.
2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: – К.: "Київський університет", 2005. – 308 с.
3. Власова О.І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. // Соціальна психологія – К., 2005, № 2, с.55-63.

4. Выготский Л.С. Детская психология. // С.С. в 6 тт., Т - 4. – М.: "Педагогика", 1984. – 432 с.
5. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. - М.: "Педагогика", 1986. – 143 с.
6. Психология человека от рождения до смерти. / Под ред. Реана А.А. – СПб.: "прайм-ЕВРОЗНАК", 2001.
7. Развитие и диагностика способностей. / Отв. ред. Дружинин В.Н., Шадриков В.Д. – М.: "Наука", 1991.

Подано до редакції 9.06.05

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются ведущие личностные, социально-психологические и социально-педагогические детерминанты эффективного формирования социально-эмоциональных, социально-конативных, социально-аналитических и социально-креативных

способностей, которые определяют динамику их онтогенетического развития, демонстрируется роль факторов семейного окружения, уровня и качества образования, половой принадлежности и урбанизации социума в этих процессах.

SUMMARY

The article presents some leading personal, social-psychological and social-pedagogical determinants of effective forming basic social-emotional, social-behaviour, social-analytical and social-creative skills

that determine dynamics of their ontogenetic development. The author shows the role of family, educational, gender and urbanization factors in the processes mentioned.